

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

Zarys problematyki, źródła

Badania nad znaczeniem przemian w Europie Środkowo-Wschodniej, zapoczątkowanych walką o władzę w ZSRR po śmierci I sekretarza KC KPZR¹ Józefa Stalina w marcu 1953 r., a zakończonych z końcem roku 1956, kiedy to został zarysowany charakter nowego modelu imperium radzieckiego w Europie Środkowo-Wschodniej, ukazują ważne zmiany, które zaszły wówczas na tym obszarze. Historycy zwykle odnoszą je jednak do samego ZSRR i podległych mu państw, podczas gdy ewolucja komunizmu radzieckiego wpłynęła również na przeobrażenia wewnętrzne oraz zmiany w polityce zagranicznej Jugosławii, państwa funkcjonującego od 1948 r. poza strukturami bloku wschodniego. Czeski historyk Jan Rychlik zauważył, że tajny referat I sekretarza KC KPZR Nikity Chruszczowa, wygłoszony w przeddzień zakończenia XX Zjazdu KPZR (14–25 lutego 1956 r.), oznaczał delegitymizację okresu stalinowskiego, a dla I sekretarza KC Związku Komunistów Jugosławii (ZKJ²) Josipa Broza-Tity był równoznaczny z uznaniem przez Kreml, że winę za konflikt między Jugosławią a ZSRR z 1948 r. ponosił ówczesny przywódca radziecki³. Aby zrozumieć znaczenie roku 1956 w dziejach Jugosławii, kiedy to w wyniku przemian w bloku wschodnim doszło do wykrystalizowania i legitymizacji założeń niezależnego od Moskwy modelu państwa komunistycznego oraz suwerennej polityki zagranicznej, konieczne jest omówienie przeobrażeń po zerwaniu sojuszu z państwami bloku wschodniego w 1948 r.

W niniejszym artykule zamierzamy przedstawić charakter jugosłowiańskiego reżimu politycznego i jego przemiany w latach 1948–1956 zarówno w odniesieniu do polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Do analizy wykorzystano publikowane oraz niepublikowane materiały źródłowe z archiwów państw byłej Jugosławii, Rosji⁴ oraz literaturę przedmiotu.

¹ Do 1952 r. funkcjonowała pod nazwą Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia bolszewików – WKP(b).

² Do roku 1952 oficjalna nazwa partii to Komunistyczna Partia Jugosławii (KPJ), dopiero w listopadzie 1952 r. nadano jej nazwę Związek Komunistów Jugosławii (ZKJ). Kwestia ta zostanie omówiona w dalszej części artykułu.

³ J. Rychlik, *Następstwa XX Zjazdu KPZR w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Podobieństwa i różnice [w:] Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*, red. J. Szymonczek, E.C. Król, Warszawa 2009, s. 121–122.

⁴ Dzięki życzliwości dr. Władysława Bułhaka, dr. Piotra Gontarczyka, dr. Jana Szumskiego i dr. Bogdana Musiała w artykule powołuję się także na zebrane przez nich materiały z Rosyjskiego Archiwum Państwowego Historii Najnowszej, które w ramach projektu naukowego „RGANI – dokumenty do stosunków polsko-radzieckich 1953–1964” realizowanego przez BEP IPN zostały zebrane przez wspomnianych badaczy w Moskwie.

Wprowadzanie modelu radzieckiego w Jugosławii w latach 1945–1948

Sukcesy wojenne komunistycznych partyzantów, samodzielne wypracowanie przez nich taktyki działań oraz fakt, że to ruch komunistyczny stanowił na terytorium okupowanej Jugosławii największą siłę w walce z włoskimi i niemieckimi okupantami oraz ich kolaborantami, sprawiły, że komunistom dowodzonym przez Josipa Broza-Titę przypadło decydowanie o wyznaczeniu przyszłego ustroju państwa⁵. Okres po 1945 r., podobnie jak w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, przyniósł polityczną, społeczną i gospodarczą stalinizację nowej Jugosławii, o czym mogą świadczyć wygrane przez zdominowany przez komunistów Front Narodowy sfingowane wybory do Konstytuanty w listopadzie 1945 r., zniesienie monarchii 29 listopada 1945 r. oraz wprowadzenie na początku 1946 r. konstytucji w pełni wzorowanej na radzieckiej⁶.

W ciągu kilku miesięcy po zakończeniu działań wojennych na terenie Jugosławii rozpoczęły się prześladowania wszelkich przeciwników politycznych – nie tylko kolaborantów, lecz także członków ruchu partyzanckiego i osób, które wyrażały sprzeciw wobec nowego reżimu. Słabość ugrupowań niekomunistycznych sprawiała, że monopol władzy został zapewniony komunistom zdecydowanie szybciej niż w pozostałych krajach podporządkowanych Moskwie⁷.

Ważnymi elementami ideologii były wymuszona przez komunistów sekularyzacja społeczna, a także wprowadzanie radzieckiego modelu gospodarczego⁸. Proces sowietyzacji państwa nie mógł ominąć również kultury – narzucano określone wzorce w systemie szkolnictwa, publicystyce, szeroko pojmowanej sztuce⁹.

⁵ D. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, Berkeley – Los Angeles 1977, s. 6, 12–13; zob. R.E. Kullaa, *Origins of the Tito–Stalin Split within the Wider Set of Yugoslav–Soviet Relations (1941–1948)* [w:] V. Pavlović, *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav–Soviet Conflict*, Belgrade 2011, s. 90–91; V. Pavlović, *Stalinism without Stalin. The Soviet Origins of Tito's Yugoslavia 1937–1948* [w:] V. Pavlović, *The Balkans in the Cold War...*, s. 40–42. Zob. też M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozpad*, Warszawa 2004, s. 6, 42–52.

⁶ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, s. 209; I. Goldstein, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2008, s. 411–416; J.R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 1996, s. 222, 229–230.

⁷ Znane są przypadki skazania współpracujących wcześniej z partyzantami: Augusta Košuticia – członka Chorwackiej Partii Chłopskiej, a w 1947 r. Dragoljuba Jovanovicia – lidera Ludowej Partii Chłopskiej (Narodna Seljačka Stranka), czy skazania kardynała Alojzija Stepinaca pod zarzutem kolaboracji (zob. np.: B. Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.*, Zagreb 2005, s. 215–235; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990, s. 31–36, 211; zob. też M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy...*, s. 67–75, 83–88).

⁸ W 1947 r. rozpoczęto realizację planu pięcioletniego wzorowanego na rozwiązaniach radzieckich, wkrótce ograniczono także własność prywatną wśród chłopów (zob. M. Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacja u Hrvatskoj 1945.–1948.*, Zagreb 1990, s. 46–54; I. Banac, *Sa Staljinom...*, s. 34–37).

⁹ W latach 1945–1949 w Jugosławii zakupiono 446 filmów radzieckich, podczas gdy amerykańskich jedynie 110. Filmy radzieckie były oglądane przez 30 mln widzów w ciągu roku. O dominacji filmografii ZSRR i podległych mu państw może świadczyć to, że w roku 1948 spośród 122 zakupionych za granicą filmów aż 113 pochodziło z obszaru Europy zdominowanego przez komunistów (zob. G. Miloradović, *Staljinovi pokloni – Tematika jugoslavenskog igranog filma 1945.–1955.*, „Istorija 20. veka” 2002, nr 1, s. 98; T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.–1955.*, Zagreb 2003, s. 94.

Jugosłowiańsko-radziecki konflikt roku 1948 – źródła i konsekwencje

Rozłam, do którego doszło w roku 1948 między Jugosławią a ZSRR, należy rozpatrywać przede wszystkim w kontekście samodzielności jugosłowiańskiego przywódcy. Aprobując przeobrażenia w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej – czyli narzucenie reżimu komunistycznego – Josip Broz-Tito starał się realizować politykę, która – chociaż prowadzona zgodnie ze ściśle określonymi wyznacznikami ideologicznymi – uwzględniałaby przede wszystkim interesy jugosłowiańskie.

Historyk Dejan Jović, który próbował ująć dzieje Jugosławii po II wojnie światowej przez określenie dominujących tendencji w obrębie obowiązującego nurtu ideologicznego, wskazuje, że jednym ze zjawisk, wobec których na Kremlu wyrażano silne obiekcje, był tzw. nacjonalizm. W wypadku Jugosławii jego przejawem było eksponowanie interesów jugosłowiańskich na arenie międzynarodowej. Istotne zastrzeżenia Stalina budziły także posunięcia Tity w polityce wewnętrznej, przede wszystkim aktywność frontu narodowego, która w przekonaniu Moskwy zagrażała dominacji komunistów¹⁰.

Podobne wnioski sformułowała fińska uczona Rinna Kullaa. Zwraca ona uwagę na to, że różnice zdań, które pojawiały się po 1945 r. między Moskwą a Belgradem, były wynikiem samodzielności jugosłowiańskich komunistów w czasie II wojny światowej, a w konsekwencji ich niezgody na serwilizm wobec Moskwy. Mimo że już na konferencji w Teheranie w listopadzie–grudniu 1943 r. wyrażono poparcie dla działań partyzantów Tity i zdecydowano o udzieleniu im pomocy, nie mogli oni niemal do końca 1944 r. liczyć na oficjalne uznanie ich przez aliantów za głównych reprezentantów ruchu oporu. Znikoma okazała się też militarna pomoc radziecka podczas II wojny światowej¹¹. Autorka dostrzega dwa decydujące czynniki, które doprowadziły do jugosłowiańsko-radzieckiego konfliktu w latach 1945–1948: plany komunistycznej federacji bałkańskiej oraz najmocniej podkreślana właśnie przez Jugosłowian postawa antyzachodnia. Ten ostatni element szczególnie irytował radzieckiego przywódcę w związku z konfliktem jugosłowiańsko-włoskim o wpływy w Trieście. Jeszcze większy gniew na Kremlu powodowało wsparcie Tity dla partyzantów greckich, które – chociaż niekonsultowane ze Stalinem – było postrzegane przed zachodnich przywódców jako działanie na polecenie Moskwy. Wszystko to kolidowało z ostrożną wobec Zachodu linią polityczną Stalina¹². W pierwszych latach po II wojnie światowej ZSRR dążyło bowiem do skonsolidowania własnych wpływów i było niechętnie jawnej konfrontacji z Zachodem. Dopiero powołanie Kominformu w 1947 r. zwiastowało zaostrenie polityki Kremla¹³.

Federacja bałkańska stała się przedmiotem dyskusji komunistów bułgarskich, jugosłowiańskich i albańskich już w 1943 r. W 1946 r. Stalin naciskał na utworzenie

¹⁰ D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj* [w:] D. Djokić, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, Madison 2003, s. 162.

¹¹ R.E. Kullaa, *Origins of the Tito–Stalin Split...*, s. 87–88, 90–91, zob. też M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy...*, s. 56–57.

¹² *Ibidem*, s. 91–92. Por. M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy...*, s. 79–81, 98–99.

¹³ Zob. np. M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy...*, s. 100–102; *idem*, *Powołanie Kominformu w 1947 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1996, t. XXXI, s. 95–115.

federacji, co jednak napotykało opór. Przywódca radziecki chciał najpierw zawarcia umów o przyjaźni, a rozmowy o federacji odłożyć na okres po podpisaniu układu pokojowego Bułgarii z ONZ. Z dezaprobatą przyjął niekonsultowane z nim rozmowy jugosłowiańsko-bułgarskie, które toczyły się od początku 1947 r. Kreml zarzucił wtedy Ticie – bojąc się wzrostu jego wpływów na Bałkanach – że próbował on bez zgody ZSRR uzyskać zwierzchność nad Albanią¹⁴. Jak przekonuje Dejan Jović, działania Tity wobec sąsiednich państw komunistycznych na Bałkanach i podjęte próby ich unifikacji były wedle doktryny marksistowskiej przejawem „internacjonalizmu”, w ramach którego miało dojść do zjednoczenia narodów bliskich sobie pod względem etnicznym i językowym. Radziecki przywódca odczytał to jednak jako próbę podważenia jego supremacji i określił mianem „nacjonalizmu”¹⁵. Svetozar Rajak pisze z kolei o silnych oporach wobec dominacji Moskwy w wielu krajach, które znalazły się w radzieckiej strefie wpływów. Ten czynnik budził szczególnie sprzeciw Stalina, dążącego do zbudowania monolitycznego obozu komunistycznego. ZSRR napotykał istotne trudności w szerzeniu swych wpływów. Mimo że komuniści przekonywali o uniwersalizmie swojej idei, szybko okazało się, że Anglosasi ze swoimi uniwersalnymi wartościami okazywali się dużo skuteczniejsi¹⁶. To właśnie z tego powodu Stalin potrzebował „wroga wewnętrznego”, który – przy zastosowaniu mechanizmów propagandowych z okresu Wielkiej Czystki w drugiej połowie lat trzydziestych w ZSRR – pozwoliłby utwierdzić supremację ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej. Brytyjski uczyony serbskiego pochodzenia wyciąga wnioski stojące w opozycji do ciekawych konstatacji przytaczanej już fińskiej uczoney. Rinna Kullaa twierdzi, że odrzucając umowę handlową z ZSRR na początku 1948 r., jugosłowiańscy politycy byli świadomi – a być może nawet dążyli do tego, chcąc podkreślić swoją niezależność – że może to wywołać konflikt z Moskwą. Kullaa formułuje swoje konkluzje na podstawie analizy korespondencji między przywódcami radzieckimi i jugosłowiańskimi z pierwszej połowy 1948 r.¹⁷ Niezależnie od tego, jak duża była premedytacja w działaniach dygnitarzy jugosłowiańskich wobec Kremla, nie ulega wątpliwości, iż wykluczenie Jugosławii z powstałego w 1947 r. Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominformu) – organizacji mającej stanowić

¹⁴ L. Gibianskii, *Federative Projects of the Balkan Communists and the USSR Policy during Second World War and the Beginning of the Cold War* [w:] *The Balkans in the Cold War...*, s. 56–57, 60. Por. M.P. Deszczyński, *Wykluczenie Komunistycznej Partii Jugosławii z Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych* [w:] „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1993, t. XXVIII, s. 111–113.

¹⁵ D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav...*, s. 162.

¹⁶ Na temat uniwersalizmu zob. R. Jervis, *Identity and the Cold War* [w:] *The Cambridge History of The Cold War, Crises and Detente*, red. M.P. Leffler, O.A. Westad, t. 1, Cambridge 2010.

¹⁷ Zob. S. Rajak, *The Cold War in the Balkans, 1945–1956* [w:] *The Cambridge History...*, s. 212–213; R.E. Kullaa, *Origins of the Tito–Stalin Split...*, s. 98–100. Tezę o tym, że potępienie Jugosławii i przedstawienie Tity „jako wroga wewnętrznego” miało służyć procesowi konsolidacji radzieckiej strefy wpływu w Europie Środkowo-Wschodniej sformułował także Andrzej Paczkowski (zob. T. Jakovina, *To nije bio moj komunizam iako je bila moja prošlost – razgovor s poljskim povjesničarem Andrejom Paczkowskim*, „Historijski Zbornik” 2003, nr 35, s. 629–630). Czystki i walki wewnętrzne były niezmienną cechą ustroju komunistycznego w wydaniu stalinowskim. Te same mechanizmy zaszczerpiono także w państwach podległych Moskwie. Jak pisał Robert Spałek, to właśnie od 1948 r. Stalin rozpoczął budowę w pełni monolitycznego bloku państw komunistycznych (zob. R. Spałek, *Komuniści przeciwko komunistom: poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa 2014, s. 36–38, 41–43).

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

narzędzie dominacji i kontroli podległych Moskwie państw – było związane z próbą stworzenia komunistycznego monolitu za żelazną kurtyną.

Gdy na początku 1948 r. do Moskwy zostali zaproszeni Tito i I sekretarz Bułgarskiej Partii Robotniczej Georgi Dimitrow, przywódca Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ) wysłał na rozmowy członka Biura Politycznego i szefa MSZ Edvarda Kardelja, bojąc się, że mógłby z Moskwy nie wrócić. 10 lutego 1948 r. Kardelj i Dimitrow zostali zgromieni przez Stalina za podjęcie prób stworzenia federacji bałkańskiej bez konsultacji z Kremlem. W marcu tegoż roku rozpoczęła się jawna i koordynowana przez Moskwę kampania potępiająca Jugosławię. Kreml zdecydował o wycofaniu z Jugosławii swoich doradców. 27 marca 1948 r. z Moskwy wysłano list podpisany przez Stalina i radzieckiego ministra spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa, który zawierał najcięższe możliwe w retoryce radzieckiej oskarżenia wobec Jugosławii: o zdradę pryncypiów marksizmu i leninizmu, oczernianie ZSRR, porzucenie walki klasowej. Wkrótce potem, 8 kwietnia 1948 r., podobne pismo wysłano do Belgradu z Budapesztu. Jugosłowianie odpowiedzieli już 13 kwietnia 1948 r., odrzucając wszelkie zarzuty i oskarżając Moskwę o naruszanie suwerenności państwowej. Przez dwa miesiące trwała wymiana oskarżeń i krytyka, aż 28 czerwca 1948 r. na spotkaniu Kominformu w Bukareszcie Jugosławię wykluczono z organizacji¹⁸.

Rezolucja Kominformu potępiła władze jugosłowiańskie. Przedstawiciele najwyższych władz WKP(b) zarzucali Ticie brak pryncypialności ideologicznej w polityce wewnętrznej, której uosobieniem była aktywność frontu narodowego. Zdaniem Moskwy, taka działalność polityczna – podobnie jak rzekomy „nacionalizm” w polityce na rzecz federacji bałkańskiej – zagrażała monopolowi władzy komunistycznej, Belgrad został oskarżony o sprzeniewierzenie się ideologii marksistowskiej. Dokument „O sytuacji w Komunistycznej Partii Jugosławii” stanowił próbę usunięcia Tity i wiernych mu osób z władz partyjnych (wymieniano wśród nich przede wszystkim Kardelja, członka Biura Politycznego przewodniczącego parlamentu Milovana Đilasa i szefa MSW Aleksandra Rankovicia). Za „zdrowe siły” uważano członka Biura Politycznego Andriję Hebranga i ministra finansów Sretana Žujovicia, którzy wkrótce zostali aresztowani. Hebrang – który według władz popełnił samobójstwo – padł najprawdopodobniej ofiarą mordu politycznego w czerwcu 1949 r., a Žujović został wypuszczony na wolność w 1952 r.¹⁹

Jugosławia w okresie konfliktu z blokiem wschodnim 1948/1949–1953. Legitymizacja polityki jugosłowiańskiej

Okres konfliktu z blokiem wschodnim wyznaczają z jednej strony rezolucja Kominformu z czerwca 1948 r., a z drugiej śmierć Stalina w marcu 1953 r. Choć jeszcze na V Zjeździe KPJ w lipcu 1948 r. wychwalano WKP(b) – przy jednoczesnym zaznaczeniu w przemówieniu Tity, że zarzuty pod adresem Jugosławii były nieuzasadnione

¹⁸ S. Rajak, *The Cold War in the Balkans...*, s. 210–211.

¹⁹ Zob. tekst rezolucji Kominformu za: V. Dedijer: *Dokumenti 1948, knjiga prva*, Beograd 1979, s. 298–312; por.: R.E. Kullaa, *Origins of the Tito–Stalin Split...*, s. 88; D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav...*, s. 162; M.J. Zacharias, *Komunizm, federacija, nacionalizmy...*, s. 103–104.

– to z końcem tegoż roku porzucono nadzieje na znalezienie *modus vivendi* w relacjach z ZSRR²⁰. Już od początku 1949 r. w Jugosławii była prowadzona intensywna antyradziecka kampania propagandowa, w której oskarżano Moskwę o sprzeniewierzenie się ideom komunizmu, zbudowanie „państwowego kapitalizmu” i władzy biurokracji²¹.

Działania prowadzone w ramach polityki władz w Belgradzie w ciągu omawianego pięcioletnia najlepiej można scharakteryzować jako poszukiwanie takich form ustrojowych, które odnosząc się do ideologii marksizmu i leninizmu – traktowanych w opozycji do stalinizmu, postrzeganego jako „wypaczenie” – legitymizowały porządek komunistyczny w Jugosławii. Podważano prawowitość władzy komunistów w krajach podległych ZSRR, traktując ich jako zwykłe marionetki w rękach kremlowskich dygnitarzy, dezawuowano działania polityczne jako ślepe posłuszeństwo wobec Kremla, całkowicie pomijające lokalne tradycje i uwarunkowania²².

W procesie legitymizacji władzy KPJ najważniejsi wówczas partyjni ideolodzy, Milovan Đilas i Edvard Kardelj, wysunęli hasła „decentralizacji” i „liberalizacji”, które stały się fundamentem idei samorządu robotniczego, ideowo-gospodarczej koncepcji głoszącej potrzebę, aby fabryki i zarząd nad nimi oddać w ręce robotników. Samorząd miał odwoływać się do tradycji walki partyzantów z okresu II wojny światowej, ideolodzy – Kardelj i Đilas – powoływali się przy tym na marksizm, co miało ukazać Jugosławię jako państwo, które w przeciwieństwie do ZSRR pozostawało wierne komunizmowi. „Biurokracji partyjnej” przeciwstawiano udział społeczeństwa w procesie decyzyjnym i budowie państwa na fundamentach ideologii komunistycznej. Samorząd miał odnosić się zarówno do płaszczyzny społeczno-politycznej, jak i gospodarczej. Własność społeczna zastąpiła państwową²³. Zapis konstytucyjny ustanawiający samorządność robotniczą wprowadzono na mocy Prawa o oddaniu robotnikom zarządu nad fabrykami z 27 czerwca 1950 r., a pół roku wcześniej 31 grudnia 1949 r. utworzono pierwszą radę robotniczą. W ramach procesu „demokratyzacji” zmniejszono centralistyczne podejście do ekonomii w kwestii jej zarządzania, planowania, a także dokonano korekt w statucie partii. W rzeczywistości był to proces decentralizacji, który przenosił część kompetencji z organów federacyjnych na republikańskie. Jako najważniejszy krok w ramach „liberalizacji” traktuje się wnioski z VI Zjazdu KPJ z 1952 r. z Zagrzebia, kiedy to główny ideolog partyjny Milovan Đilas stwierdził, że partia musi z pozycji „wiodącej roli politycznej” ewoluować ku czynnikowi regulującemu życie społeczno-polityczne jako „awangarda klasy robotniczej”. Kierując się tymi przesłankami późniejszego dysydenta, zmieniono na wspomnianym VI Zjeździe nazwę partii na Związek Komunistów Jugosławii (ZKJ), co w kontekście nacisków ZSRR

²⁰ Na temat V kongresu KPJ zob.: *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Zagreb 1948, s. 165–166; M.J. Zacharias, *Komunizam, federacija, nacionalizmy...*, s. 105–107.

²¹ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1978, s. 141–142; I. Banac, *Sa Staljinom...*, s. 139.

²² Więcej na temat legitymizacji władzy komunistycznej zob. M. Sokulski, *Poljska kultura 1948–1956 iz perspektive Veleposlanstva Jugoslavije u Varšavi kao izraz legitimizacije vlastitog režima*, „Historijski Zbornik” 2014, nr 2, s. 345–360; D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav...*, s. 165.

²³ E. Kardelj, *Sećanja-Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije*, Ljubljana–Beograd 1980, s. 223–251; J. Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012, s. 340–349; L. Dimić, *Istorija srpske državnosti, Srbi u Jugoslaviji (knjiga III)*, Novi Sad 2001, s. 353–354; M.J. Zacharias, *Komunizam, federacija, nacionalizmy...*, s. 120–121, 126–136.

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

jest o tyle istotne, że odnosiło się bezpośrednio do słów Marksa, „legitymizując” komunistyczny charakter Jugosławii. Nawiązywano bowiem w ten sposób do marksistowskiej idei Związku Komunistycznego z 1848 r., a także idei samorządności, wprowadzonej w 1950 r.²⁴

Powrót do centralizmu i tzw. sprawa Đilasa

Śmierć Stalina w marcu 1953 r., który bezskutecznie usiłował zdyskredytować i obalić władze komunistyczne w Belgradzie po czerwcu 1948 r., była jednym z powodów, dla których Tito zdecydował się na wstrzymanie tempa reform systemu politycznego podjętych w listopadzie 1952 r. na VI Zjeździe partii. W jego mniemaniu w sytuacji, gdy możliwe stało się zbudowanie normalnych relacji międzypaństwowych z ZSRR, przeobrażenia polityczne nie były już konieczne²⁵.

Zmiany w Jugosławii zostały zahamowane przede wszystkim wskutek obaw Tity, że idee przedstawiane przez głównego ideologa partyjnego Milovana Đilasa mogłyby spowodować zbyt dalekie odejście od rozwiązań scentralizowanego państwa komunistycznego zdominowanego przez jedną partię. W serii tekstów opublikowanych na przełomie 1953 i 1954 r. w partyjnym organie prasowym „Borba” oraz czasopiśmie „Nova misao” autor *Rozmów ze Stalinem* nawoływał do dalszej demokratyzacji partii, poszanowania swobody sumienia i wolności słowa. Đilas przewidywał, że drogą jugosłowiańską mogliby pójść także komuniści w Związku Radzieckim, przestrzegał jednak, że „okowy biurokratyzmu” i jego zdemoralizowanie mogą pojawić się w Jugosławii. Pochodzący z Czarnogóry polityk uprzedzał, że karierowiczostwo i nepotyzm prowadzą do degeneracji partii. Mówił o potrzebie silnej partii, jej dyscyplinie i jasnej ideologii, ale w okresie rewolucyjnym, który w Jugosławii przypadł na lata II wojny światowej 1941–1945. Đilas konstatował w tekście w „Borbie” z 27 grudnia 1953 r., że komuniści oderwali się od społeczeństwa, a wykorzystując swoje przywileje, stali się „kapłanami i policjantami Socjalizmu”²⁶.

Na nadzwyczajnym III Plenum KC ZKJ 16–17 stycznia 1954 r. Đilas został skrytykowany za to, że przedstawiając swoje wizje, dezawuował rolę partii, próbując doprowadzić do anarchii i rozbicia jedności w ZKJ. Wszyscy najwyżsi politycy, oprócz członka KC ZKJ Vladimira Dedijera (przypomniał, że ataki na Đilasa miały taki sam charakter, jak Stalina na Jugosławię), skrytykowali go, zarzucając mu „rewizjonizm”. Đilas został na plenum partyjnym wyrzucony z KC ZKJ, pozbawiony funkcji politycznych, a 4 marca 1954 r. zrezygnował z członkostwa w ZKJ. Za rzekomą zdradę ideałów komunizmu przyszłego dysydenta skazano na karę 18 miesięcy więzienia w zawieszeniu²⁷.

²⁴ Por. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju – VI. kongres KPJ/SKJ*, Beograd 1952; M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009, s. 315–316.; J. Pirjevec, *Tito i drugovi...*, s. 349–351. O VI Zjeździe KPJ zob. S. Clissold, *Djilas. The Progress of a Revolutionary*, Hounslow, Middlesex 1983, s. 224–226; D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav...*, s. 165.

²⁵ D. Bilandžić, *Historija Socijalističke...*, s. 196.

²⁶ S. Clissold, *Djilas. The Progress...*, s. 231–233, 239–240; M. Đorgović, *Đilas Vernik-jeretik*, Beograd 1989, s. 259–357. Na temat ewolucji poglądów Đilasa zob. też M.J. Zacharias, *Idee, utopie, rzeczywistość. Myśl polityczna Milovana Đilasa*, Bydgoszcz 2015.

²⁷ S. Clissold, *Djilas. The Progress...*, s. 231–233, 239–240; M. Đorgović, *Đilas Vernik-jeretik*, Beograd 1989, s. 259–357.

Dopiero jednak w grudniu 1956 r. zdecydowano się wymierzyć mu karę bezwzględnego pozbawienia wolności w związku z artykułem opublikowanym w amerykańskim piśmie lewicowym „The New Leader” z 19 listopada 1956 r. Niedawny przewodniczący parlamentu jugosłowiańskiego wyraził sprzeciw wobec braku potępienia przez Titę agresji ZSRR na Węgry. W kontekście przemian 1956 r. w Polsce dostrzegał on rozwój idei komunizmu ku rzekomemu komunizmowi narodowemu. Wyrażał rozgoryczenie, że władze Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii (FLRJ) nie potrafiły w tej sytuacji wyjść poza wąskie ramy ideologiczne i wypowiedzieć się otwarcie o sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej²⁸. Idee Đilasa nie znalazły uznania w kierownictwie partyjnym, gdyż podważały monopol rządów komunistów. Mimo to w Jugosławii w dalszym ciągu rozwijano własny model komunizmu skonstruowany wokół idei samorządności.

Represje polityczne 1948–1956

W związku z załamaniem relacji z blokiem wschodnim w FLRJ zapanowała psychoza możliwej agresji radzieckiej. O dużym napięciu politycznym świadczyła sytuacja na granicach państwa. Według danych jugosłowiańskich, w latach 1948–1953 doszło do 7877 incydentów granicznych, w których zginęły 142 osoby. Takie incydenty zdarzały się nawet po śmierci Stalina, aż do 1955 r.²⁹ Inny problem, wywołujący obsesję kierownictwa partyjnego w Belgradzie, związany z radzieckimi planami obalenia władzy Tity, stwarzali zwolennicy Stalina w Jugosławii, czyli osoby, które w obliczu konfliktu uznały, że to system stalinowski, a nie władze pod przywództwem Tity, powinien rozstrzygać o charakterze FLRJ. Decyzje o opowiedzeniu się za Stalinem, a nie Titą zwykle podejmowano za sprawą trwającej od 1945 r. kampanii propagandowej, w której ZSRR był ukazywany jako wzór.

Podjęte wobec tej grupy represje, a przede wszystkim ich skala, pozwalają na zobrazowanie specyfiki działań komunistów jugosłowiańskich zarówno w polityce wewnętrznej, jak i – do pewnego stopnia – zagranicznej w latach pięćdziesiątych. W momencie gdy światło dzienne ujrzała rezolucja Kominformu w roku 1948, KPJ – broniąc swej niezależności – podjęła się represyjnych działań wobec osób popierających ZSRR w szeregach partii jugosłowiańskiej. Zwolenników polityki radzieckiej określano mianem *ibeowców* (*ibeovci*)³⁰.

KPJ/ZKJ, wykorzystując mechanizmy represji oraz działania typowe dla komunistycznych państw totalitarnych, rozpoczęła bezwzględną walkę z wszelkimi przerwami poparcia dla polityki Stalina. Przyjęte kryteria sprawiały, że wielu ludzi zostało uwięzionych bezpodstawnie. Liczba osadzonych w obozach i więzieniach rosła w błyskawicznym tempie. W 1948 r. osadzono 461 osób, by rok później liczba ta osiągnęła

²⁸ S. Clissold, *Djilas. The Progress...*, s. 245–250, 252–257, 268–269; M. Đorgović, *Đilas heroj-antiheroj*, Podgorica 2006, s. 383; M.J. Zacharias, *Stanowisko Milovana Djilasa wobec wydarzeń w Polsce i na Węgrzech w 1956 roku* [w:] *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, Bydgoszcz 2014, s. 47–53.

²⁹ S. Rajak, *The Cold War in the Balkans...*, s. 212.

³⁰ W języku serbskim/chorwackim skrót od pierwszych dwóch członów nazwy organizacji (Informacioni Biro Komunističkih i Radničkih Partija). Na temat represji politycznych wobec zwolenników stalinizmu w Jugosławii zob.: I. Banac, *Sa Staljinom...*

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

5309³¹. Gdy latem 1949 r. stało się jasne, że zażegnanie konfliktu z państwami bloku wschodniego było niemożliwe, Zarząd Służby Bezpieczeństwa (UDBA³²) zorganizował dla zwolenników stalinizmu system obozów, który funkcjonował do 1956 r. W ramach wszystkich obozów przedstawionych w tabeli 1, uwięziono 15 737 osób, spośród których ponad 13 tys. w najbardziej znanym na wyspie Goli otok założonym w lipcu 1949 r. i złożonym z kilku jednostek. Spośród innych miejsc osadzenia należy wspomnieć o obozach: Sveti Grgur, Ramski rit, więzieniach Stara Gradiška, Bileća, Ugljan³³. Osadzeni przyporządkowani byli określonym kategoriom (cywile, wojskowi; osobne obozy były przeznaczone dla kobiet).

Tabela 1. Spis obozów i więzień dla internowanych zwolenników stalinizmu w Jugosławii wraz z wykazem okresów funkcjonowania oraz kategorii osadzonych tam osób

	Cywile ³⁴		Wojskowi		Kobiety	
„Stara Žica”	VII 1949 – X 1950		–		–	
„Žica”	X 1950 – IV 1954		IV 1954 – XII 1956		–	
Radilište Veliko	–		–		IV 1951 – IV 1952	
Radilište 101 („Petrova rupa”)	VII 1950 – VII 1954				–	
Sv. Grgur.	III/IV 1954 – XII 1956		jesień 1951 – IV 1954		IV 1950 – IV 1951 IV 1952 – XII 1956	
Bileće	–		lato 1952 – lato 1954		–	
Ramski rit	–		–		VIII 1949 – I 1950	
Stara Gradiška	–		VIII 1949 – IV 1951		–	
Zabela (Požarevac)	–		–		I 1950 – IV 1950	
Ugljan	–		jesień 1951 – lato 1952		–	

Obóz na wyspie Goli otok składał się z czterech jednostek („Stara Žica”, „Žica”, Radilište, Veliko Radilište 101, zwane Petrova rupa), które – jak widać w tabeli – funk-

³¹ M. Previšić, *Broj kažnjenika na Golom otoku i ostalim logorima za informbiroovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948.–1956.)*, „Historijski Zbornik” 2013, nr 1, s. 183.

³² Uprava Državne Bezbednosti (UDBA) – Zarząd Służby Bezpieczeństwa.

³³ M. Previšić, *Broj kažnjenika na Golom otoku...*, s. 192; Chorwackie Archiwum Państwowe (Hrvatski državni arhiv) (dalej: ChAP), zespół 1561, Republikański Sekretariat Spraw Wewnętrznych Związkowej Republiki Chorwacji, Służba Bezpieczeństwa Państwowego, „Spis” [wszystkich skazanych i osadzonych ibeowców].

³⁴ Chodzi o osoby zakwalifikowane do grupy tzw. pracy społecznej, które na mocy kary administracyjnej zostały skierowane do pracy traktowanej jako narzędzie „resocjalizacji”, a w rzeczywistości zesłani zostali do obozu Goli otok.

cjonowały w różnych okresach. Najpierw istniała „Stara Žica”, a wraz ze wzrostem liczby osadzonych budowano nowe części obozu (np. część o nazwie „Žica”). Przez pewien czas istniał także obóz przeznaczony dla kobiet, a także specjalny obóz dla wysokich funkcjonariuszy partyjnych i wysokich stopniem wojskowych „Radilište 101”³⁵. W obrębie każdej z czterech części, przede wszystkim dwóch najstarszych („Stara Žica” i „Žica”), znajdowały się baraki dla osadzonych, punkty opieki medycznej, siedziba zarządu obozu, budki strażnicze, prowizoryczny port, do którego zawijały łodzie, i miejsca pracy przymusowej więźniów.

O znaczeniu, jakie nadawano całemu systemowi represji, może świadczyć to, że obozem zarządzała służba bezpieczeństwa na poziomie federacji i to jej funkcjonariusze byli zwierzchnikami w miejscu osadzenia, mając do pomocy zastępców i podwładnych w różnych sektorach obozu. Wkrótce po założeniu obozu na wyspie Goli otok w 1949 r. rozpoczęto tworzenie fikcyjnego „systemu władzy” polegającego na ściśle określonej hierarchii wśród skazanych. Taki typ organizacji był wzorowany na rozwiązaniach stosowanych w niemieckich obozach koncentracyjnych i sowieckim Gułagu³⁶. Oznaczało to, że ani UDBA, ani milicja nie były obecne na terenie samej „Žicy” – czyli ogrodzonej przestrzeni, na której przebywali skazani – jak również same nie stosowały przemocy fizycznej wobec osadzonych. Według zarządzeń UDBA, skazani zarządzali innymi skazanymi znajdującymi się niżej od nich w obozowej hierarchii. Na samym szczycie „drabiny społecznej” osadzonych znajdowało się tzw. *centrum*³⁷. Pośredniczyło ono między rzeczywistą administracją obozu (UDBA) a resztą osadzonych. *Kierownik centrum* znajdował się na czele obozowej hierarchii jako osoba, którą przedstawiciele represyjnego aparatu bezpieczeństwa państwowego darzyli szczególnym zaufaniem. Jego zastępcy, w ramach *kulturalno-edukacyjnego referenta centrum*, kierowali różnymi formami „pracy kulturalnej” (sekcje dramatyczne, muzyczne, sztuki, wybór tekstów oraz prasy dla osadzonych). *Kierownik prac centrum* odpowiadał z kolei za bezpośrednią organizację pracy, do której byli zmuszani skazani. Identyfikacja w hierarchii – w ramach tzw. *sztabów pawilonów* – obowiązywał na poziomie wszystkich baraków. Był on pełnym odzwierciedleniem struktury *centrum* i miał wprowadzać jego dyrektywy. *Sztaby pawilonów* były złożone ze *starosty izby*, jego zastępcy, *referenta kulturalno-edukacyjnego*, *kierownika pracy* i *higienisty*. Wszystkie wyżej wymienione funkcje pełnili osadzeni obdarzeni przez służbę bezpieczeństwa przywilejami³⁸.

Głównym zadaniem, które wyznaczono obozowi na wyspie Goli otok oraz innym jednostkom przetrzymywania więźniów politycznych, była ich „reedukacja” na rzecz akceptacji oficjalnej doktryny komunizmu jugosłowiańskiego. Obciążenie pracą, sama

³⁵ Więcej o obozie „Radilište 101” zob.: D. Marković, *Istina o Golom otoku*, Beograd 1987, s. 113–117; N. Golubović, *Nikola. Moje nemjerljivo blago-svjedočanstvo o Petrovoj rupi na Golom otoku*, Beograd 2013; M. Stevanović, *U Titovim fabrikama izdajnika*, Beograd 1991, s. 113–125.

³⁶ M. Previšić, *Povijest informirovskog logora na Golom otoku 1949.–1956.* (praca doktorska obroniona w lipcu 2014 r. na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Zagrzebiu, oddana do druku), s. 140–147.

³⁷ Wszystkie terminy odnoszące się do hierarchii więźniów zapisujemy w tekście kursywą – M.S., M.P.

³⁸ Relacje uwięzionych w ramach represji przedstawione dr. Martinowi Previšićowi: Zlatko Hill (Zagrzeb 2010, 2011); Radovan Hrast (Lublana 2010); D. Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Beograd 2005, s. 46–50; Đ. Bilić, *Goli otok i Dabrovine: logori jugoslavskoga socijalizma*, Zagreb 1998, s. 147–160.

egzystencja i przetrwanie w uwięzieniu były zależne od tego, na ile osoby skazane gotowe były odrzucić swoje faktyczne lub fikcyjne przekonania pro Stalinowskie. Na początku przyjęto zasadę dobrowolności „resocjalizacji”, o ile osadzony zadeklarował rezygnację z przekonań pro Stalinowskich. Jednak już jesienią 1949 r. rozpoczęła się przymusowa akcja „politycznej resocjalizacji”³⁹.

Szykanom fizycznym poddawano wszystkich, którzy nie chcieli się przyznać – nawet jeśli nie należeli do tej grupy – że opowiadali się za Stalinem przeciwko Ticie, a także odmawiali wskazania przebywających na wolności rzeczywistych lub urojonych apologetów stalinizmu. Stawiano sobie zadanie, aby wykorzystując funkcjonowanie hierarchii więziennej w ramach *quasi*-procesu, zwanego konferencją polityczną, zmusić osadzonych do publicznego przyznania się do zarzucanych czynów. Tym skazanym, którzy nie podejmowali gry narzuconej przez aparat państwowy, ograniczano racje żywnościowe, zmuszano ich do noszenia stroju więziennego i bito, nakazywano im nosić konkretne oznaczenia, a także wyznaczano najcięższą pracę. Represje nie ustawały, dopóki osadzeni nie uznali swojej postawy za błędną. Większość skazanych w obozie ulegała wobec środków przymusu i publicznie wyrażała skruchę, „samokrytycznie” odnosząc się do swoich wcześniejszych przekonań⁴⁰. Oprócz tego, za cenę odzyskania wolności, wydawali faktycznych lub fikcyjnych zwolenników stalinizmu, a także sami dokonywali aktów przemocy wobec innych więźniów, którzy nie byli chętni do współpracy ze służbą bezpieczeństwa. Mechanizm funkcjonowania obozu opisał m.in. Alfred Pal: „Na Golim [otoku – M.S., M.P] należało twierdzić, że nie jesteś za Biurem Informacyjnym – co czyniła większość – i że jesteś przeciwko Stalinowi. Był to pierwszy krok. Później »udbasz«⁴¹ mówił: »Dobrze, to jest teraz w formie ustnej, to są słowa. Chodź i pokaż, że jesteś przeciwko Stalinowi w taki sposób, że znajdziesz nieprzyjaciela na Golim otoku. Pójdź i rozmawiaj z innymi skazanymi i zadenuncjuj tych, którzy są za Biurem Informacyjnym«. Oczywiście, większość podejmowała rozmowę z innymi, sprowokowała, aby taka osoba powiedziała coś, czego nie powinna, a potem szła, aby zadenuncjować ją śledczemu. Wtedy »udbasz« mówił: »Dobrze, to są dalej tylko słowa. Musisz czynami udowodnić, że jesteś przeciwko Stalinowi. Idź i wieczorem pobij tych, którzy dalej są za Stalinem«. Jeśli człowiek nie zgodził się na to, wówczas sam zostawał pobity. »Udbasz« mówił: »A więc tak! Jesteś za naszą partią, a nie chcesz batożyć nieprzyjaciela!«. Wówczas doszłoby do pobicia człowieka, który nie chciał tłuc innych. To był system, który łamał tam ludzi”⁴².

Po spełnieniu wszystkich warunków skazani byli wypuszczani na wolność, musieli jednak złożyć pisemne zapewnienie, że nie będą opowiadać o swoich doświadczeniach z pobytu na Golim otoku, a także zobowiązują się do informowania o zwolennikach Stalina, których napotkaliby kiedykolwiek na swojej drodze. Wszystkie te czynności odbywały się w ramach podpisania zobowiązania do współpracy ze służbą bezpieczeństwa.

³⁹ Relacje uwięzionych w ramach represji przedstawione dr. Martinowi Previšićiowi: Mišo Pifat (Belgrad 2010, 2011, 2012); Ivan Esih (Zagrzeb 2009, 2010, 2012).

⁴⁰ ChAP, zespół 1560, Goli otok, Teczki osobowe, Akta Đuro Žigić, *Obserwacje dotyczące Đury Žigicia*.

⁴¹ „Udbasz” – funkcjonariusz UDB-y, odpowiednik polskiego „ubowca”.

⁴² Relacje uwięzionego w ramach represji przedstawione dr. Martinowi Previšićiowi: Alfred Pal (Zagrzeb 2009).

Mišo Pifat wspomina to w następujący sposób: „Do jednego z pokoi znajdujących się przy obozie pracy wezwał mnie śledczy i zażądał, abym podpisał współpracę z UDBA. To nazywało się »zobowiązaniem«. Na jednej kartce musiałem napisać, że będę współpracował z UDBA, że będę czujny w walce z nieprzyjacielem, że nie będę mówił o Golim [otoku – M.S., M.P.], a o każdej »ibeowskiej« aktywności doniosę UDB-ie. To wszystko było tajne, dlatego też nadano mi konspiracyjny pseudonim Boris. Wszyscy podpisali to zobowiązanie, gdyż po prostu musieli, nie było specjalnego wyboru: albo podpisanie i wolność, albo niepodpisanie i powrót na Goli [otok]. Wybór nie był trudny”⁴³.

Obóz na wyspie Goli otok był zorganizowanym ośrodkiem pracy przymusowej. Praca więźniów polegała na obróbce drewna (wykonywano przede wszystkim meble, zarówno w okresie funkcjonowania obozu, jak i potem, gdy został przekształcony w więzienie), metalu, a przede wszystkim kamienia, którego na wyspie było pod dostatkiem⁴⁴.

Przez obóz na wyspie Goli otok w latach jego funkcjonowania (1949–1956) przewinęło się ponad 13 tys. osób, spośród których zmarło 399⁴⁵. Obóz został zlikwidowany przez władze Jugosławii pod koniec 1956 r. (choć już trzy lata wcześniej formalnie uzyskał status zakładu karno-poprawczego), a wszyscy uwięzieni uzyskali wolność. Krótko potem obóz został przekształcony w więzienie, które funkcjonowało do 1987 r.⁴⁶

Zbliżenie z Zachodem – polityka zagraniczna Jugosławii 1948–1953/1954

Rok 1948 i zerwanie relacji ZSRR z Jugosławią przyniosły pierwsze ważne przegrupowanie sił w podzielonym świecie. Jugosławia – do 1948 r. najwierniejszy sojusznik Stalina – została jego największym wrogiem, co w sensie propagandowym stało się istotnym punktem polityki państw zachodnich, gdyż rozbijało monolit komunistycznego świata. ZSRR – przez swoich agentów i wojskowych – wzmacniało naciski w krajach bloku. Izolowana na arenie międzynarodowej Jugosławia, znajdując się nieustannie pod naciskiem radzieckim i obawiając się agresji ZSRR, musiała dokonać przewartościowań w orientacji geopolitycznej. Na początku 1949 r. zmianie uległa amerykańska polityka wobec Jugosławii. Belgrad w obliczu strachu przed radziecką agresją, a także w związku z nieurodzajem wywołanym wówczas przez suszę, musiał liczyć na pomoc z zagranicy.

Amerykanie, choć świadomi, że reżim komunistyczny w Jugosławii funkcjonował w sprzeczności z ich pryncypiami, zdecydowali się na wsparcie niezależności państwowej. Jednym z wyrazów aprobaty dla uniezależnienia się Belgradu od Moskwy był – dokonany przy wsparciu Zachodu – wybór Jugosławii na niestałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ 20 października 1949 r. Przełomowe okazało się jednak pismo

⁴³ Relacja uwięzionych w ramach represji przedstawiona dr. Martinowi Previšićowi: Mišo Pifat (Belgrad 2010, 2011, 2012).

⁴⁴ ChAP, zespół 1560, wiązka 389; Relacje uwięzionych w ramach represji przedstawione dr. Martinowi Previšićowi: Luka Hrvatić (Pitomača 2009, 2010); Boško Vulović (Belgrad 2010); por.: Đ. Bilić: *Goli otok i Dabravine...*, s. 249–251.

⁴⁵ ChAP, zespół 1561, Republikański Sekretariat Spraw Wewnętrznych Związkowej Republiki Chorwacji, Służba Bezpieczeństwa Państwowego, Spis wszystkich skazanych i osadzonych ibeowców.

⁴⁶ M. Previšić, *Broj kažnjenika na Golom otoku...*, s. 192.

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

prezydenta Stanów Zjednoczonych Harry'ego Trumana z 29 listopada 1950 r. Twórca doktryny powstrzymywania wyrażał w nim przekonanie o „zracjonalizowaniu” polityki Waszyngtonu wobec Belgradu i konieczności udzielenia mu pomocy, uznając, że w interesie amerykańskim jest utrzymanie Jugosławii niezależnej od Moskwy. W latach 1950–1955 kraj był stopniowo wciągany w sferę wpływów NATO. FLRJ otrzymywała znaczną pomoc wojskową, w jej armii zaczęli działać doradcy z Paktu Północnoatlantyckiego. Amerykański sekretarz stanu, John Foster Dulles, sądził, że Jugosławia może przystąpić do NATO przynajmniej jako kraj stowarzyszony. Tito, mimo mocnych nacisków, nie chciał się jednak zgodzić na akces do tej organizacji, bojąc się stopniowego odchodzenia od reżimu komunistycznego. W dalszej perspektywie liczył na ewentualną stabilizację stosunków z blokiem wschodnim. Aby jednak nie tracić wsparcia ze strony NATO, Josip Broz-Tito zdecydował się na zawarcie lokalnych sojuszy: paktu bałkańskiego z członkami NATO – Grecją i Turcją (1954 r.). Powiązanie przez pakt bałkański ze strukturami NATO było kompromisowym rozwiązaniem, gdyż Josip Broz-Tito nie zamierzał odrzucić ideologicznych ram, w jakich funkcjonowała Jugosławia, a z drugiej strony zdawał sobie sprawę z tego, że w sytuacji wyraźnego podziału w świecie, słabości Jugosławii zależnej od pomocy z zewnątrz nie mógł utrzymać pozycji w pełni suwerennej. W latach 1949–1955 FLRJ otrzymała w zamian pomoc wysokości 1,5 mln dolarów, a dostawy amerykańskiej pszenicy stanowiły aż 1/4 jej zasobów. W latach 1951–1953 w pomoc dla Jugosławii włączyły się także Francja i Wielka Brytania⁴⁷.

Ku stabilizacji stosunków z ZSRR 1953–1955/1956

Stabilizacja stosunków z państwami bloku wschodniego było ważna dla Tity z uwagi na to, że nigdy nie odrzucił on ideologii komunistycznej, a przede wszystkim ze względu na kwestie bezpieczeństwa międzynarodowego⁴⁸. Śmierć Stalina stała się momentem przełomowym w relacjach Jugosławii z blokiem wschodnim z powodu przemian w polityce zagranicznej Kremla. Reformy polityczne i zmiana charakteru zależności państw satelickich stały się dla ZSRR koniecznością, gdyż w obliczu kryzysów w podległych mu podmiotach politycznych (NRD – 1953 r., PRL i Węgry – 1956 r.) po raz kolejny radzieccy dygnitarze uświadomili sobie, że narzucone wzorce sowietyzacji nie spełniają oczekiwań tamtejszych społeczeństw oraz nie odpowiadają tradycjom społeczno-politycznym państw satelickich. Koszty imperium były zbyt wysokie. Podstawowymi wyznacznikami polityki radzieckiej stały się hasła o „pokojowej koegzystencji”, pogłębieniu współpracy z Zachodem, do której ZSRR był zmuszony, aby utrzymać swoją pozycję w polityce globalnej. Przywódcy radzieccy zdecydowali się przygotować dla satrapów w zależnych krajach konkretne dyrektywy w ramach „nowego kursu”. Między lipcem a wrześniem 1953 r. instrukcje, w których wskazywano potrzebę złagodzenia represji

⁴⁷ Na temat powiązania Jugosławii z Zachodem i przemian w polityce zagranicznej zob.: T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik...*, Zagreb 2003, s. 283–288, 326–333, 347–353; por.: S. Rajak, *The the Cold War in the Balkans...*, s. 198, 214–215; D. Bogetić, *Jugoslavija između Istoka i Zapada* [w:] *Jugoslavija u hladnom ratu. Prilozi istraživanjima*, red. L. Dimić, Beograd 2010, s. 18–19; D. Russinow, *The Yugoslav Experiment...*, s. 42–47; M.J. Zacharias, *Komunizam, federacija, nacionalizmy...*, s. 124–125.

⁴⁸ D. Bogetić, *Jugoslavija između Istoka i Zapada...*, s. 20.

i ujawnienia skali nadużyć aparatu bezpieczeństwa w poprzednim okresie, zostały wysłane do PRL, CSRS, Rumunii, Bułgarii⁴⁹.

Zmiany w radzieckiej polityce dotyczyły również Jugosławii. Moskwa chciała ponownego wciągnięcia FLRJ w bezpośrednią orbitę wpływów radzieckich. Taki sukces przyczyniłby się do wzmocnienia pozycji byłego I sekretarza KC partii bolszewickiej Ukrainy na stanowisku I sekretarza KC KPZR. Chruszczow chciał bowiem udowodnić, że jest w stanie kontynuować mocarstwową politykę Stalina. Władza na Kremlu polegała na rządach silnej ręki, z całkowitą dominacją I sekretarza. Imperium zbudowane przez Stalina miało zapewnić środki do konfrontacji z USA i bezpieczeństwo ZSRR. Jego następcy musieli zmierzyć się z pozostawionym przez niego systemem⁵⁰. Chruszczow obwiniał rywali, premiera Gieorgija Malenkowa i ministra spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa, o zerwanie relacji z Jugosławią w 1948 r., a w rzeczywistości sprawa Jugosławii została wykorzystana rok wcześniej, w lipcu 1953 r., gdy potępiono Berię za próbę stabilizacji stosunków z tym krajem. *Nota bene* to jeszcze Ławrientij Beria przed swoim usunięciem latem 1953 r. z życia politycznego tłumaczył, że uгода z Jugosławią skonfundowałaby „wrogów ZSRR”⁵¹.

O porażce, którą był konflikt Stalina z Titą, w wymiarze propagandowym i na płaszczyźnie rywalizacji ZSRR z Zachodem może świadczyć Uchwała KC KPZR „O stosunku do Jugosławii” z 31 maja 1954 r. W piśmie tym *implicite* przyznano się do licznych błędów w polityce wobec FLRJ. Stwierdzono, że wskutek konfliktu państwa zachodnie – przede wszystkim Stany Zjednoczone – zdołały uzyskać istotne wpływy gospodarcze i propagandowe w Jugosławii. Choć podtrzymano wcześniejsze oskarżenia, związane z „odstępstwami ideologicznymi” w Belgradzie podczas budowy własnego modelu reżimu politycznego, a także z „nacjonalistyczną” polityką, stawiającą interes jugosłowiański ponad celami całego bloku wschodniego, to przyznano, że zbyt duża ingerencja w sprawy wewnętrzne FLRJ była błędem ze strony radzieckiej. W związku z tym, dążąc do odzyskania swoich wpływów, a także do osłabienia oddziaływania Zachodu na Bałkanach, uznano potrzebę podjęcia dalszych rozmów. Ich celem były normalne stosunki państwowe, a w dalszej perspektywie nawet powrót Jugosławii do bloku wschodniego. O sprawie poinformowano też przedstawicieli państw zależnych od ZSRR: PRL, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii, NRD i Albanii, a także szefów partii komunistycznych Francji, Włoch i ChRL⁵².

W tajnym liście z 22 czerwca 1954 r. do władz jugosłowiańskich Chruszczow proponował stabilizację stosunków państwowych i partyjnych. List był szokiem – Tito doszukując się spisku przeciwko niemu, przez dwa tygodnie nie informował o nim innych

⁴⁹ C. Békés, *East Central Europe, 1953–1956* [w:] *The Cambridge History...*, s. 334–335, 338–340.

⁵⁰ V. Mastny, *Soviet foreign policy, 1953–1962* [w:] *The Cambridge History...*, s. 312–313, 315–318.

⁵¹ A. Edemski, *Tito and Khrushchev after the 20th Party Congress: The New Nature of Yugoslav-Soviet Relations* [w:] C. Fink, F. Hadler, T. Szramm, 1956: *European and Global Perspectives*, Leipzig 2006, s. 120; V. Mastny, *Soviet foreign policy...*, s. 313; S. Rajak, *The Cold War in the Balkans...*, s. 216.

⁵² Postanowienie Prezidiuma CK KPSS, „Wopros Jugoslawii”, 31 maja 1954, strogo sekretно, Prilożenie 2: Postanowienie CK KPSS „Ob odnoszenii k Jugoslawii” (Uchwała Prezydium KC KPZR „Sprawa Jugosławii”, 31 maja 1954, ściśle tajne, Załącznik 2: Uchwała KC KPZR „O stosunku do Jugosławii”) [w:] *Wstriechni i pieriegowory na wysshem urownie rukowoditeliej SSSR i Jugoslawii v 1946–1980 gg.*, t. 1: 1946–1964. Dokumenty, Moskwa 2014, s. 579–582, za: RGANI, f. 3, op. 10, d. 83, l. 11.

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

członków władz jugosłowiańskich. Po dwóch miesiącach wysłano odpowiedź, w której oznajmiono, że Jugosłowianie są gotowi na podjęcie kroków w kierunku stabilizacji stosunków między państwami pod warunkiem, że na Kremlu zostanie uznana pełna odpowiedzialność Stalina za konflikt z Jugosławią. W dokumencie adresowanym do władz radzieckich stwierdzono także, że stosunki partyjne mogą zostać ustanowione po doprowadzeniu do pełnej zgody politycznej i stworzeniu normalnych relacji między państwami. Przez rok trwała sekretna i ostrożna wymiana listów, dopiero w styczniu 1955 r. Chruszczow zaproponował Ticie spotkanie w cztery oczy w Belgradzie⁵³.

I sekretarz KPZR przybył z delegacją do Belgradu 26 maja 1955 r. i wyraził ubolewanie z powodu zaistniałej kilka lat wcześniej sytuacji. Po kilku dniach intensywnych rozmów 2 czerwca 1955 r. I sekretarze KPZR i ZKJ podpisali deklarację belgradzką. Po raz pierwszy w dziejach ZSRR przywódca państwa oznajmił otwarcie, że Moskwa powinna prowadzić relacje z innymi krajami komunistycznymi na zasadzie równości. Nie zakopano jednak przepaści ideologicznej, gdyż jugosłowiańscy przywódcy odmówili powrotu do bloku wschodniego i ustanowienia relacji międzypartyjnych⁵⁴.

Rozwój kontaktów z Jugosławią i deklaracja belgradzka sprawiły, że w swoich działaniach propagandowych Chruszczow musiał pokazać stabilizację stosunków z tym krajem jako sukces polityki zagranicznej ZSRR. Na naradzie partii komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej 6–10 stycznia 1956 r. doprowadzenie do pojednania z Titą przedstawiał jako jeden z największych sukcesów polityki radzieckiej: „Likwidacja konfliktu jugosłowiańskiego to naprawdę rozerwanie obozu imperialistycznego, dlatego że spod jego kontroli w jednej chwili wydostało się państwo, które zajmuje położenie strategiczne. Nawet neutralna Jugosłavia stwarza całkowicie inną sytuację, inny rozkład sił w walce z naszymi prawdopodobnymi przeciwnikami. Nie mówię już o politycznym znaczeniu tej sprawy”⁵⁵.

W rzeczywistości działania tego typu naruszały radziecki prestiż w krajach satelickich. Wiązało się to z procesami politycznymi przeciwko działaczom partyjnym z końca lat czterdziestych i początku pięćdziesiątych, często oskarżanych o realizację wrogich ZSRR interesów jugosłowiańskich. Jak informował ambasador ZSRR w PRL Pantielejmon Ponomarienko, w czasie dyskusji partyjnych w Polsce, których celem było wyjaśnienie, czy też usprawiedliwienie kroków podjętych na Kremlu wobec Jugosławii w połowie lat pięćdziesiątych, pojawiały się pytania, czy stabilizacja stosunków z FLRJ nie była przejawem „oportunizmu” ze strony dygnitarzy radzieckich, czy zatem wcześniejsze procesy polityczne m.in. wobec Gomułki były sfingowane⁵⁶.

⁵³ Rajak S., *The Cold War in the Balkans...*, s. 217.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Dokumenty do stosunków polsko-radzieckich 1953–1964* (w przygotowaniu), za: RGANI f. 10, op. 1, d. 5, *Protokoł sowieszczanija priedstawitielej Albanskoj partii truda, Bołgarskoj kommunistycznej partii, Wengierskoj partii trudiaszczichsia, Socyjalistycznej jedinoj partii Giermanii, Polskoj objediniionnoj Raboczej Partii, Rumynskoj raboczej partii, Kommunistycznej partii Sowietского Sojuza i Kommunistycznej partii Czechosłowakii, sostojawszegosia 6–10 janwaria 1956 g. w Moskwie, Wystuplenije tow. N.S. Chruszczowa pri otkrytii zasiedanija 6 janwaria 1956 goda*, k. 59–62.

⁵⁶ *Dokumenty do stosunków polsko-radzieckich 1953–1964* (w przygotowaniu) za: Centrum Przechowywania Dokumentacji Współczesnej, Z. 5. W. 30. S. 121. A. 84–88, P. Ponomarenko, Ambasador ZSRR w Warszawie do Prezydium KC KPZR, 22 VI 1955 r.

Andrije Jedemskij uważa, że między 1953 a 1955 r. to jednak Tito dyktował tempo zmian w kontaktach Belgradu z Moskwą. Chciał, aby ZSRR stał się przeciwwagą dla zbliżenia z Zachodem, a z drugiej strony odrzucał powrót do bloku wschodniego, co było głównym celem polityki Chruszczowa. Rosyjski historyk twierdzi, że celem Jugosławii, w ramach utrzymywania jej niezależnej polityki przy stabilnych relacjach z Moskwą, było uznanie na Kremlu, że to Stalin ponosił winę za konflikt z 1948 r., a także zaakceptowanie jugosłowiańskiego modelu komunizmu jako zgodnego z ideologią komunistyczną⁵⁷.

Ostrożność Tity w podejściu do ZSRR zmienił diametralnie tajny referat Chruszczowa z lutego 1956 r. Już sama krytyka Stalina oznaczała istotne zmiany dla Jugosłowian. Co więcej, w tekście tajnego referatu pojawiły się twierdzenia o „różnych drogach budowy socjalizmu” i jednym celu. To zdanie, jak przekonuje Jedemskij, sprawiło, że ambasador FLRJ w Moskwie Dobrivoje Vidić uznał za możliwe odbudowanie relacji partyjnych z ZSRR. Najwyższy rangą przedstawiciel Jugosławii w Moskwie otrzymał tekst tajnego referatu, który 14 marca 1956 r. został odczytany na posiedzeniu KC ZKJ. W odniesieniu do Jugosławii Chruszczow mówił o niewielkiej winie Tity za spór z ZSRR w 1948 r., przy czym obciążył radzieckiego przywódcę odpowiedzialnością za doprowadzenie do rozłamu w bloku wschodnim. Wnioski, które wyciągnięto w kręgach władz jugosłowiańskich, mówiły o potrzebie nawiązania bliższych i stabilnych relacji z Moskwą, ale przede wszystkim o utrzymaniu niezależności politycznej.

19 kwietnia 1956 r. – dwa dni po rozwiązaniu Kominformu – jugosłowiański przywódca został zaproszony do Moskwy. W zamyśle Chruszczowa FLRJ miała ponownie stać się częścią radzieckiego imperium poprzez wykorzystanie mechanizmów współpracy partyjnej, gospodarczej czy kulturalnej. W rozmowach z I sekretarzem KC KPZR 1–23 czerwca 1956 r. przybyły na czele delegacji KC ZKJ Josip Broz-Tito odrzucał kategorycznie koncepcje bloku wschodniego jako tworu monolitycznego, zależnego od polityki Kremla, kładąc nacisk na potrzebę suwerenności partii. Uszczypliwie przestrzegał Nikitę Chruszczowa przed „kontrrewolucją” w krajach, gdzie komuniści zdobyli władzę nie za sprawą rewolucji, lecz przez narzucenie rządów przez Moskwę. Celowo unikał dyskusji dotyczących ideologii. W czasie wizyty delegacji KC ZKJ obie strony zajmowały się wypracowaniem tekstu dokumentu, który miał się stać podstawą przyszłych relacji. Moskwa odrzucała jugosłowiańskie sugestie wprowadzenia zapisu o „suwerenności partii komunistycznych” jako sprzeczne z ideami Lenina. Nieustępliwość Jugosłowian doprowadziła jednak do wypracowania ostatecznego tekstu deklaracji moskiewskiej 20 czerwca 1956 r. autorstwa Edvarda Kardelja i członka Biura Politycznego KPZR Anastasa Mikojana⁵⁸.

Mimo to Chruszczow miał nadzieję, że w relacjach z Jugosławią będzie mógł stopniowo narzucać temu państwu zwierzchność Moskwy. Było to widoczne w czasie roz-

⁵⁷ A. Edemskij, *Tito and Khrushchev...*, s. 119–121.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 121–126. Deklaracja moskiewska została podpisana 20 VI 1956 r. w Moskwie. Ze strony radzieckiej sygnowali ją oprócz Chruszczowa członkowie prezydium KC KPZR: Bułganin, Woroszyłow, Mikojan, Mołotow oraz jako kandydat na członka prezydium – Szepiłow; ze strony jugosłowiańskiej obecni byli Tito jako generalny sekretarz KC ZKJ, sekretarz Komitetu Wykonawczego KC ZKJ – Edvard Kardelj oraz członkowie KC ZKJ i Socjalistycznego Związku Ludu Pracującego Jugosławii (odpowiednik polskiego Frontu Jedności Narodowej) – Jakov Blažević, Veljko Mićunović, Koča Popović, Mijaljko Todorović.

mów przedstawiciele FLRJ i ZSRR na przełomie września i października podczas wizyty Chruszczowa nad Adriatykiem, a następnie Tity i Rankovicia na Krymie, kiedy to I sekretarz KPZR bezskutecznie przekonywał swoich adwersarzy⁵⁹. Josip Broz uważał, że stosunki z blokiem wschodnim powinny być oparte na deklaracji belgradzkiej z 2 czerwca 1955 r. i deklaracji moskiewskiej z 20 czerwca 1956 r. Przyjęcie obu tych porozumień kończyło w dekadzie lat pięćdziesiątych trwający przynajmniej od połowy 1948 r. okres konfliktu między Jugosławią a ZSRR i zależnymi od niego państwami. Pierwszy ze wspomnianych dokumentów dotyczył uregulowania stosunków między państwowymi. Odnosił się m.in. do kwestii poszanowania różnic systemowych w ramach systemu komunistycznego, nienaruszalności terytorialnej państw i nieingerencji w sprawy wewnętrzne. Serbscy historycy Branko Petranović i Miodrag Zečević wyrażali opinię, że miało chodzić o stosunki międzypaństwowe, które odrzucały monolityzm jako podstawę stosunków dwóch państw, a zamiast tego mówiły o pryncypium „jedności w różnorodności”. Propagandowy charakter tekstów odwoływał się do ruchu komunistycznego w ujęciu globalnym, mówił o potrzebie współpracy w celu „walki o pokój na świecie”⁶⁰. Należy jednak podkreślić odmienne odczytywanie podpisanych zobowiązań w Moskwie i Belgradzie, co wynikało z przeciwstawnych celów Belgradu i Moskwy – dążenia do zachowania niepodległości przez Jugosławię i sprzecznego z nim, zorientowanego na poszerzenie wpływów imperializmu radzieckiego.

Jugosłowianie znaleźli się w trudnej sytuacji w czasie rewolucji na Węgrzech w październiku–listopadzie 1956 r. Początkowo poparli nowe władze na czele z premierem Imre Nagyem i Janosem Kadarem na czele partii. Uważali, że odrzucenie stalinizmu pozwoli im na wzmocnienie swojej pozycji względem ZSRR. Z drugiej jednak strony obawiali się wszelkich gwałtownych przemian, chcąc utrzymać swą niezależność potwierdzoną przecież w rozmowach z maja 1955 r. w Belgradzie i czerwca 1956 r. w Moskwie. 2–3 listopada 1956 r. w rozmowach przywództwa KC KPZR z władzami KC ZKJ na Wyspach Briónskich Tito obiecał, że wyrazi zgodę na radziecką interwencję na Węgrzech. Właśnie 3 listopada 1956 r. rozpoczęła się druga agresja ZSRR na Węgry, po tym gdy władze w Budapeszcie zdecydowały o powrocie do wielopartyjnego systemu i wycofaniu państwa z Układu Warszawskiego⁶¹. Dzień wcześniej, 2 listopada 1956 r., Imre Nagy razem z 15 innymi wysokimi funkcjonariuszami Węgierskiej Partii Pracujących poprosili o azyl w Ambasadzie Jugosławii w Budapeszcie. 3 listopada 1956 r. po konsultacji z władzami partyjnymi w Belgradzie ambasador FLRJ

⁵⁹ *Ibidem*, s. 127–130.

⁶⁰ *Deklaracija Vlada FNRJ i SSSR (Beogradska deklaracije)*, 2 juna 1955 godine [w:] *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, red. B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1988, s. 1042–1044; *Delaracija o odnosima između Saveza Komunističke Jugoslavije i Komunističke Partije Sovjetskog Saveza*, Moskva 20. juna 1956. godine [w:] *ibidem*, s. 1046–1047. Zob. też pełny tekst deklaracji belgradzkiej np. *Deklaracija Rządów Związku Radzieckich Socjalistycznych Republik i Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii*, 2 czerwca 1955 r. (*Dieklaracija Prawitielstw Sojuza Sowjetskich Socjalisticzeskich Rjespublik i Fiedieratiwnoj Narodnoj Rjespubliki Jugosławii*, 2 ijunia 1955 g.) za: *Wstriezi i pieriegowory na wysszem urownie...*; oryginał: RGANI, f. 3, op. 12, d. 248, k. 104–109).

⁶¹ K. Kovačević, *Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine* [w:] *Jugoslavija u hladnom ratu...*, s. 138–139; C. Békés, *East Central Europe...*, s. 350–351. Por. L. Dimić, *Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i Mađarsko pitanje 1955–1956*, „Tokovi Istorije” 1998, nr 1–4, s. 23–59.

w Budapeszcie, Dalibor Soldatić, zapewnił, że mogą oni liczyć na azyl i przerzucenie do Jugosławii. Kierownictwo partyjne w Belgradzie znalazło się w trudnej sytuacji, gdyż z jednej strony na początku listopada zaaprobowało agresję radziecką, a z drugiej chciało jednak uchronić przywódców węgierskich przed Sowietami. Rozmowy toczone z przedstawicielami KPZR na temat ich przerzucenia do Jugosławii zakończyły się zapewnieniem Jugosłowian, jakoby przywódcy węgierscy mieli bezpiecznie dotrzeć do Belgradu przez Rumunię, podczas gdy zostali oni porwani 22 listopada 1956 r. przez agentów ZSRR. Zachowanie Jugosłowian, którzy próbowali w sytuacji radzieckiej agresji na Węgry nie narażać się Moskwie, postawiło ich w niesprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Co więcej, FLRJ, wówczas niestały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ, wstrzymała się od głosu w czasie głosowania nad rezolucją potępiającą działania Kremla na Węgrzech. Świadczyło to o jej strachu przed pogorszeniem relacji z ZSRR, mimo że w czasie głośnego przemówienia w Puli 11 listopada 1956 r. Tito wypowiedział kilka gorzkich słów o polityce radzieckiej – używając przy tym zawaolowanej retoryki charakterystycznej dla przywódców komunistycznych – potępiając pierwszą interwencję wojsk z końca października 1956 r., natomiast drugą nazywając „mniejszym złem”⁶².

Zwrot ku państwom Trzeciego Świata jako nowy fundament polityki Jugosławii

Rok 1956 traktuje się jako początek polityki zbliżenia z państwami Trzeciego Świata, które zaowocowało spotkaniem w Belgradzie przedstawicieli 25 krajów nienależących do świata komunistycznego czy zachodniego jesienią 1961 r. Niektórzy badacze mówią o nim jako o spotkaniu założycielskim ruchu niezaangażowanych, inni uważają go raczej za manifestację, choć o znaczeniu fundamentalnym, która pozwoliła trzy lata później w Kairze na utworzenie struktur organizacji ruchu. Po raz pierwszy przedstawiciele nowo powstałych państw w procesie dekolonizacji spotkali się w 1955 r. w Bandungu. Spośród 29 delegacji aż 25 przypadło na kraje azjatyckie. Jako pierwszy krok ku formalizacji współpracy krajów spoza bloków – oprócz Jugosławii były to przede wszystkim państwa Azji i Afryki – traktuje się spotkanie premiera Indii Jawaharlala Nehru, prezydenta Egiptu Gamala Nasera oraz gospodarza spotkania prezydenta FLRJ Josipa Broza-Tity na Wyspach Briońskich 18–19 lipca 1956 r. Choć już w trakcie omawianego spotkania zarysowały się wyraźne różnice między przywódcami co do wizji ruchu niezaangażowanych, stanowiło ono istotny krok w kierunku rozwijania wzajemnych relacji. W rozmowach z przedstawicielami różnych państw należących do ruchu pojawiał się problem nazwy, chodziło o to, by uniknąć terminu, który mógłby wskazywać na neutralność, pasywność⁶³. Polski ambasador w Belgradzie, Stanisław Grochulski, twierdził – wyciągając zbyt daleko idące wnioski – że spotkanie przywódców Indii, Egiptu i Jugosławii w lipcu 1956 r. było najważniejszym wówczas wydarzeniem poli-

⁶² K. Kovačević, *Jugoslavija i mađarska kriza...*, s. 140–144.

⁶³ T. Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Zagreb 2011, s. 36–39; D. Bogetić, *Jugoslavija u hladnom ratu...*, s. 22–23.

tycznym, pozwalającym zwiększyć społeczną akceptację działań komunistów, ponieważ Jugosłowianie – mimo trudnych warunków egzystencjalnych – powszechnie wyrażali aprobatę dla poczynań rządzącej elity w polityce zagranicznej⁶⁴. Na przełomie 1958 i 1959 r. Tito odwiedził wiele państw: Indonezję, Cejlon, Birmę, Egipt, Sudan i Syrię. Jugosłowiański przywódca dostrzegał, że kraje, które wyzwoliły się spod kolonializmu pomimo istotnych konfliktów interesów – m.in. sporów terytorialnych, odmiennych reżimów politycznych, istotnego zróżnicowania religijnego – miały liczne wspólne interesy, które chciały realizować, aby wzmocnić swoją podmiotowość w świecie podzielonym na strefy wpływów. Ruch niezaangażowanych pozwalał Jugosławii na współpracę z podmiotami politycznymi z Zachodu i Wschodu, a także na opieranie się naciskom radzieckim. Bariery ideologiczne czyniły niemożliwym trwałe zbliżenie z Zachodem, mimo licznych deklaracji i zapewnień o pomocy w razie napadu ZSRR. Działania na rzecz sformowania organizacji niezależnej od Zachodu i bloku wschodniego, zdaniem chorwackiego historyka Tvrtki Jakoviny, wynikały częściowo ze wspólnych interesów państw, a także osobistych ambicji ich przywódców. Ruch niezaangażowanych nadał Federacyjnej Socjalistycznej Republice Jugosławii⁶⁵ miejsce ważniejsze, niż mogłaby na to liczyć bez kontekstu zimnowojennego⁶⁶.

Jak wynika z badań Jacka Tebinki, choć w połowie lat pięćdziesiątych blok wschodni zainteresował się obszarem państw Trzeciego Świata, to w dalszym ciągu priorytetem pozostał Stary Kontynent⁶⁷. Zdaniem Dragana Bogeticia, na Kremlu odbierano państwa neokolonialne jako potencjalnych sojuszników w zwalczaniu wpływów zachodnich, jednak aż do lat siedemdziesiątych państwa Trzeciego Świata nie były traktowane jako potencjalna strefa wpływów, co pozwalało Belgradowi na skutecznie unikanie nacisków radzieckich i prób wciągnięcia Jugosławii do strefy wpływów Moskwy, a także działań Zachodu na rzecz zbliżenia Belgradu do struktur europejskich⁶⁸.

Między 1956 a 1960 r. została wypracowana idea niezaangażowania. Według niej Jugosławia – powołując się na IV Międzynarodówkę – stała się „sumieniem ludzkości”, gdyż występowała w obronie narodów i państw „pokrzywdzonych przez imperializm”. Tym samym – uciekając się do retoryki komunistycznej – Belgrad próbował ukazać swoją rolę jako główny rzecznik interesów narodów pokrzywdzonych na przestrzeni dziejów⁶⁹.

⁶⁴ Zob. M. Sokulski, *Jugoslovenska politika prema zemljama Trećeg sveta 1956.–1961. godine iz perspektive ambasade Narodne Republike Poljske u Beogradu* [w:] *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, D. Bondžić, Beograd 2015, s. 382–384.

⁶⁵ W latach 1945–1963 oficjalna nazwa państwa to Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii (Federativna Narodna Republika Jugoslavija), od 1963 r. aż do rozpadu państwa oficjalną nazwą była Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii.

⁶⁶ T. Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Zagreb 2011, s. 32–35; D. Bogetić, *Jugoslavija u hladnom ratu...*, s. 22–23.

⁶⁷ J. Tebinka, *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961*, Warszawa 2010, s. 18–20.

⁶⁸ D. Bogetić, *Evolucija sovjetskih gledišta prema politici nesvrstanosti. Razlike u sovjetskom i jugoslovenskom poimanju načela socijalističkog internacionalizma*, „Istorija 20. veka” 2012, nr 2, s. 131–144.

⁶⁹ D. Jović, *Yugoslavism and Yugoslav...*, s. 165–166.

Wnioski

Znaczenie Jugosławii w 1956 r. w kontekście zmian politycznych i budowy własnego modelu państwa komunistycznego jest zauważalne przede wszystkim w wymiarze polityki zagranicznej. To właśnie w czerwcu 1956 r. na mocy deklaracji moskiewskiej, regulującej zasady współpracy międzypartyjnej, doszło do pełnej stabilizacji stosunków ze Związkiem Radzieckim, a w dalszej kolejności z podległymi mu państwami. Intensywne kontakty na najwyższym szczeblu między przedstawicielami władz partyjnych SFRJ i ZSRR od czerwca do października–listopada 1956 r. pozwoliły Ticie na odrzucenie radzieckiej presji związanej z dążeniem Kremla do zwiększenia własnej strefy wpływów. Warto jednak zaznaczyć, że już miesiąc po podpisaniu deklaracji belgradzkiej doszło do spotkania najwyższych dygnitarzy Indii, Egiptu i Jugosławii, którego gospodarzem był Tito. Dążenie do wypracowania wspólnego oświadczenia, a także nadawanie mu dużego znaczenia w jugosłowiańskich środkach masowego przekazu miało duże znaczenie dla utrzymania jugosłowiańskiej polityki zagranicznej, której interesy opierały się przede wszystkim na zachowaniu suwerenności państwowej. Agresja sowiecka na Węgry ostatecznie przyczyniła się do zwrócenia uwagi polityków jugosłowiańskich na obszar pozaeuropejski. Obawiali się oni, że ich nieposłuszeństwo i dalsze opieranie się naciskom Kremla mogą doprowadzić do sytuacji, w której w październiku–listopadzie 1956 r. znaleźli się przywódcy komunistyczni na Węgrzech⁷⁰.

Mimo to w Belgradzie jeszcze w pierwszej połowie 1957 r. traktowano ustabilizowanie relacji z krajami bloku wschodniego jako wynik istotnych przemian, które były podobne do tych, jakie dokonały się w Jugosławii po 1948 r. Wielu dygnitarzy partyjnych kreujących działania państwa na polu międzynarodowym uważało, że sytuacja w partiach komunistycznych państw satelickich przypominała w połowie lat pięćdziesiątych tę z Jugosławii bezpośrednio po konflikcie między Titą a Stalinem. Chciano mianowicie wprowadzenia demokratyzacji wewnątrz partii, choć w rzeczywistości uciekano się do polityki represji, konsolidacji szeregów partyjnych, czyli metod typowych dla ustroju radzieckiego w ówczesnym okresie. Jak przekonywali wicepremier Svetozar Vukmanović-Tempo czy przewodniczący Komisji ds. Międzynarodowych KC ZKJ (Komisija za međunarodne odnose i veze CK SKJ) Veljko Vlahović mogło to stwarzać dużą szansę dla interesów jugosłowiańskich, aby dzieląc się swoim doświadczeniem, sprzyjała dalszym zmianom w państwach bloku wschodniego⁷¹. Wydaje się jednak, że w Belgradzie panowało przekonanie o niemożliwości daleko idących zmian w bloku wschodnim. Spodziewano się, że dominacja Kremla w Europie Środkowo-Wschodniej zostanie utrzymana i żaden kraj komunistyczny nie zdecyduje się podążyć drogą jugosłowiańską. Bez wątplenia dygnitarze w Jugosławii świadomi byli tego,

⁷⁰ Zob. A. Edemski, *Tito and Khrushchev...*, s. 138–139; T. Jakovina, *Treća strana...*, s. 32.

⁷¹ Archiwum Jugosławii (Arhiv Jugoslavije) (dalej: AJ), 507, KC ZKJ, Komisja ds. Międzynarodowych (Komisija za Međunarodne odnose i veze), IX/S/a 39-78, zespół: ogólne, posiedzenia komisji, teczka nr 2 1956–1958 r., dokument 58 (b.p.): *Zapiski stenograficzne z posiedzenia Komisji ds. Międzynarodowych KC ZKJ*, Belgrad, 25 IV 1958 r.; *ibidem*, dokument 67: *Zapis stenograficzny z posiedzenia Komisji ds. Międzynarodowych KC ZKJ, dotyczący współpracy z Europą Wschodnią i ZSRR*, Belgrad, 1957 r. (b.d.), k. 1–4.

że zbytne zbliżenie z blokiem wschodnim może spowodować kolejne naciski na ponowne związanie się ze strukturami Układu Warszawskiego, a przecież niezależność państwową traktowali jako priorytet polityczny. Kreml nigdy nie zrezygnował zresztą z zabiegów na rzecz uzyskania wpływów w Jugosławii. Z tego też powodu administracja Josipa Broza unikała otwartego aprobowania zmian w bloku wschodnim mimo sympatii dla przemian w Polsce w 1956 r.⁷² Gdy na konferencji partii komunistycznych i robotniczych w listopadzie 1957 r., w rocznicę rewolucji bolszewickiej, delegacja jugosłowiańska odmówiła sygnowania dokumentu odnoszącego się do współpracy partii komunistycznych opartej na zasadach jedności, ponownie doszło do pogorszenia relacji Belgradu z państwami bloku wschodniego⁷³.

W momentach kryzysów Jugosławia zbliżała się do państw zachodnich, które wspierały ją mimo jej represyjnego charakteru. Stosunek do FLRJ był przykładem zmiany amerykańskiej polityki zagranicznej po II wojnie światowej wobec reżimów niedemokratycznych. Jak przekonuje Adam Ulam, w obliczu zagrożenia polityką imperializmu radzieckiego, dyplomacja amerykańska po 1945 r. zaczęła wspomagać także nieprzychylną dominacji Kremla reżimy autorytarne, które wcześniej uznawano za niemoralne⁷⁴.

O ile rok 1956 przyniósł ważne zmiany w polityce zagranicznej, przede wszystkim jeśli chodzi o zwrot ku państwom Trzeciego Świata i formowaniu ruchu niez zaangażowanych, o tyle w polityce wewnętrznej stanowił raczej odwrót od demokratyzacji systemu, o czym może świadczyć skazanie na karę bezwzględnego więzienia Milovana Đilasa, niedawno jeszcze polityka wysokiej rangi, który stał się tym samym pierwszym dysydem w Europie Środkowo-Wschodniej. Wobec uznania reżimu jugosłowiańskiego za prawowity w rozumieniu ideologii radzieckiej, dalsze przeobrażenia stały się niepotrzebne. Zakończenie konfliktu z blokiem wschodnim i przełomowe znaczenie roku 1956 można też zauważyć, śledząc represje wobec zwolenników reżimu radzieckiego w Jugosławii (faktycznych i oskarżonych niesłusznie). Początkowe zbliżenie Jugosławii z Zachodem, a następnie stabilizacja stosunków z ZSRR doprowadziły do tego, że liczba osadzonych w obozie na wyspie Goli otok z roku na rok malała, a w roku 1956 wszyscy zostali wypuszczeni na wolność, sam obóz zlikwidowano, by wkrótce w jego miejscu stworzyć więzienie⁷⁵.

Na podstawie materiałów archiwalnych odnoszących się do postawy zwolenników stalinizmu w Jugosławii można skonstatować, że represje wobec tej grupy przyniosły efekt spodziewany we władzach jugosłowiańskich. Jedna z analiz z roku 1956 pokazywała, że aż 60 proc. z nich ma „dość polityki” i nie zamierza się angażować⁷⁶.

⁷² O stosunku Jugosławii do przemian w PRL zob.: J. Tebinka, *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961*, Warszawa 2010, s. 116–117; M. Sokulski, *Rok 1956 w Polsce w raportach Ambasady Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii w Warszawie [w:] Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2013. Referaty*, red. Ł. Kamiński, A.M. Adamus, Warszawa 2014, s. 170–181.

⁷³ Zob. np. D. Russinow, *The Yugoslav experiment...*, s. 92–96.

⁷⁴ A. Ulam, *The Soviet Union and the Rules of the International Game* [w:] *The Soviet Union in World Politics*, red. K. London, Colorado-London 1980.

⁷⁵ M. Previšić, *Broj kažnjenika...*, s. 192.

⁷⁶ AJ, KC ZKJ, VIIr-K.III/1-14, Komisja kontrolno-statutowa, Serbia, 1956 r.

Słowa kluczowe: Jugosławia, rok 1956, blok wschodni, Związek Radziecki, polityka międzynarodowa, represje polityczne, Goli otok, komunizm

Martin Previšić (ur. 1984) – adiunkt na Wydziale Historii Uniwersytetu w Zagrzebiu. Rozprawę doktorską *Povijest informbirovskeg logora na Golom otoku 1949–1956* obronił w roku 2014. Zainteresowania badawcze: historia Jugosławii po 1945 r., represje polityczne w Jugosławii. Autor artykułów *Suđenje i kažnjavanje pristalica Rezolucije Informbiroa*, „Heretikus. Časopis za preispitivanje prošlosti” 2013, t. 11, nr 1–2; *Broj kažnjnika na Golom otoku i ostalim logorima za informbiroovce u vrijeme sukoba sa SSSR-om (1948.–1956.)*, „Historijski Zbornik” 2013, nr 1. Uczestniczył w wielu projektach prowadzonych w Chorwacji i Serbii, a poświęconych dokumentacji terroru politycznego. Stypendysta Instytutu Yad Vashem. W 2002 r. z juniorską reprezentacją Chorwacji zdobył złoty medal na koszykarskich młodzieżowych mistrzostwach Europy w Niemczech.

Mateusz Sokulski (ur. 1984) – asystent w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, doktorant w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, współpracownik IPN przy projektach „RGANI – dokumenty do stosunków polsko-radzieckich 1953–1964” oraz „Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989”. Zainteresowania badawcze: historia Jugosławii, historia Europy Środkowo-Wschodniej w okresie zimnej wojny. Autor 10 artykułów naukowych w polskich, chorwackich i serbskich czasopismach naukowych, m.in. *Poljska kultura 1948–1956 iz perspektive Veleposlanstva Jugoslavije u Varšavi kao izraz legitimizacije vlastitog režima*, „Historijski Zbornik” 2014, nr 2; *Sytuacja w Polsce w latach 1978–1981 w dokumentach najwyższych władz jugosłowiańskich* [w:] *Świat wobec „Solidarności” 1980–1989*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2013. Stypendysta Uniwersytetów w Belgradzie, Zagrzebiu, Nowym Sadzie. Prowadził również badania w Moskwie.

In Opposition to Moscow. Yugoslav “Path to Socialism” in the Years 1948–1956

Due to political, economic and cultural changes carried out by new communist authorities Yugoslavia became the most communised state after the Second World War. Independence of the Yugoslav leader Josip Broz-Tito, who found state interests more important than Soviet one and put a tremendous effort to affirmate Yugoslav position in the international policy, led him to the conflict with entire Eastern Block which remained under Stalin's impact. Soviet leader by using mechanisms from the 30's tended to present Tito as an „internal enemy”. So called Tito-Stalin's split in 1948 forced Yugoslavian leaders to find their own solutions (so called re-reading of Marx) in order to prove their legitimization of power. In the years 1948–1956 by so called self-management, liberalization and democratization they tried to stay „true communists” that opposes Soviet distortion.

In the internal policy they used political repression as the weapon against true or putative pro-soviets in Yugoslavia. 15 737 were imprisoned and amongst them 13 000 in the most famous camp on the island Goli otok Repressive methods used against convicted

W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956

people were focused on re-socialization of imprisoned in order to get rid of alleged or real endangerment.

In the foreign policy after split with Soviet block Yugoslavs tended to keep their independent position. Unless at the beginning they found West (first of all USA) as their allies, which made them able to withstand Soviet pressure, Tito was reluctant towards any alliance with Western World as he did not want to abandon communist ideology. After Stalin's death in 1953 both Yugoslavia and USSR were seeking reconciliation after few years of conflict. That was finally fulfilled in 1955 and 1956 through Belgrade and Moscow Declarations. In such situation Tito abandoned any will to go on with political reforms and wanted to maintain predominance of communist party. Therefore he decided to convict and imprison pro-reformist high-ranked politician Milovan Djilas in 1956.

Significance of the 1956 year as the crucial for Yugoslav foreign and internal policy may be perceived also in abandoning mass political repression towards pro-stalinists in Yugoslavia.

The antagonistic interests of Moscow seeking Yugoslavia to get back to the communist camp and Belgrade being focused on its independent position, persuaded Tito to find its allies amongst the third world states as the counter balance towards Eastern Block and West. The meeting between Tito and leaders of Egypt and India is used to be treated as the first step in the Yugoslav policy in order to create non-align movement as the counter balance towards two main political blocks.

Key words: Yugoslavia, The Year 1956, Eastern Block, Soviet Union, international policy, political repression, Goli otok, communism